

עשרים שנה להסכמי אוסלו: לקחים לישראל

שמואל אבן¹

הקדמה

הסכמי אוסלו הם סדרה של הסכמים שחתמה ישראל עם אש"ף והרשות הפלסטינית ("הפלסטינים") בשנות התשעים. הבולט שבהם הוא "הסכם עקרונות להסדרי ביניים של הממשל העצמי" (הסכם אוסלו או הסכם אוסלו א'), שנחתם בווינגטון ב-13 ספטמבר 1993.² הסכם זה עיצב את המשך התהליך כולו ובעקבותיו נחתמו הסכמים נוספים, בהם "הסכם ביניים ישראלי-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת עזה" (הסכם אוסלו ב') מ-28 בספטמבר 1995.³

הסכמי אוסלו הפיחו תקווה רבה בישראל, שהרשות הפלסטינית תתגבש לרשות איתנה ומפורזת מצבא, המקיימת עמה יחסי שלום. כך יובטח קיומה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, ויתגשם באזורנו עידן של "מזרח תיכון חדש".⁴ בתוך כך, שללו אז מנהיגי ישראל – ראש הממשלה, יצחק רבין ושר החוץ, שמעון פרס – את האפשרות שהסכמי אוסלו יובילו למדינה פלסטינית עצמאית, לחלוקת ירושלים ולוויתור על השליטה הישראלית בבקעת הירדן במסגרת הסדר הקבע, כפי שדרשו הפלסטינים. האופוזיציה בישראל, שבראשה עמד בנימין נתניהו, ובכירים באמ"ן לא היו שותפים לציפיות של רבין ופרס, והזהירו מאי-הלימתן את המציאות.⁵ הערכות מודעין, גרסו, כי הפלסטינים נחושים להקים מדינה פלסטינית עצמאית, שבירתה בירושלים המזרחית בשלב הקבע, ולא יסכימו לכל ויתור בשלב הביניים שיסכן יעד זה. רבין ופרס התייחסו בביטול להערכות אלה, בטענה כי המודעין כבר נכשל בעבר בהערכות על מלחמה ושלום.⁶

המשא-ומתן המדיני עם הפלסטינים בתקופת ינואר 1993–ינואר 2001 (להלן: "תהליך אוסלו") נקטע בוועידת טאבה בינואר 2001. במבחן התוצאה, תהליך אוסלו לא השיג הסכם קבע, הוביל למשבר ציפיות ולעימות עקוב מדם באינתיפאדת אל-

ד"ר שמואל אבן הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ועוסק ביעוץ ובניהול במגזר העסקי

אקצה, שבה פתחו הפלסטינים, והותיר את ישראל במצב אסטרטגי נחות ביחס למצב שקדם לו. מאז, הסכמי אוסלו אמנם תקפים מבחינה משפטית ומדינית, בראיית ישראל, אך הם מיושמים חלקית והפלסטינים פועלים להשיג הכרה במדינה פלסטינית גם שלא באמצעות משא-ומתן. ישראל מצידה ביצעה נסיגה חד-צדדית ברצועת עזה אשר נשלטת מאז 2007 בידי החמא"ס, שאינה שותפה להסכמים. מאז ועד כה נמשך לסירוגין התהליך המדיני בין ישראל לפלסטינים ונעשים מאמצים לקדמו, שלא צלחו עד כה.⁷

במאמר מוצג ניתוח של התנהלות ישראל בתהליך אוסלו בתקופת ממשלות רבין ופרס (ינואר 1993–יוני 1996)⁸ בתחום האסטרטגי-ניהולי. בסופו ממוצגים לקחים לעתיד. אין מטרת המאמר לספק תמונה מלאה של הסיבות לכישלון התהליך, ואין הוא עוסק בחלוקת האחריות לתוצאה בין הפלסטינים לישראל. מנקודת מבט ישראלית-ניהולית, אפילו אם ניתן לראות בפלסטינים אחראים במידה רבה לכישלון, או אם מלכתחילה היה פער גדול מדי בין העמדות, נשאלת השאלה, כיצד נקלעה ישראל לתהליך וכיצד ניהלה את ענייניה במהלכו. תהליך אוסלו זכה אמנם לסיקור מפורט בספרים שכתבו המעורבים בתהליך, אך לא נמצא אף דוח של גורם ממלכתי לגבי שאלות כגון: כיצד הוגדרו מטרות ישראל בתהליך, איזו אסטרטגיה נקטה כדי להשיגן, מה היו תהליכי קבלת ההחלטות, האם הסכם אוסלו היה סיכון מחושב או הימור, כיצד נוהלו הסיכונים בתהליך, כיצד התמודדה ישראל עם משברים, כיצד ניסתה לצמצם נזקים, וכן הלאה. המאמר עשוי לעזור מחשבה לגבי שאלות אלו.

התנהלות ישראל בתהליך אוסלו: סוגיות מרכזיות

כינון ערוץ משא-ומתן נסתר מראש הממשלה

ראשיתו של תהליך אוסלו הייתה בכינון ערוץ נסתר⁹ באוסלו בינואר 1993. סגן שר החוץ דאז, יוסי ביילין, אמר: "ידעתי שאם אמסור על כך לפרס, הוא יהיה מחויב לעדכן את רבין, וחששתי שרבין ידרוש להפסיק את המהלך טרם החל".¹⁰ במהלך המשא-ומתן פעל ביילין באוסלו בעזרתם של יאיר הירשפלד ורון פונדק ולא דיווח לממונים עליו, אלא בשעה שכבר הייתה בידיו טיוטת הסכם.¹¹ הגם שמדובר באנשי אקדמיה בכירים וחדורי שליחות, צוות אוסלו היה חסר ניסיון במשא-ומתן ונטול מנגנון מקצועי; זאת בהשוואה לצוות המשא-ומתן הרשמי שפעל באותה העת בווינגטון ונוהל בידי אליקים רובינשטיין, בתמיכת גופי התכנון והמודיעין הממלכתיים, בהמשך לוועידת מדריד מנובמבר 1991. זאת ועוד – נראה כי הבנתו של צוות אוסלו את תוצאות התהליך לא הלמה את זו של ראש הממשלה רבין, כפי שיובהר בהמשך. אף על פי כן, במאי 1993 הכיר רבין בערוץ אוסלו כערוץ

משא־ומתן חשאי־רשמי. הצוות באוסלו תוגבר במספר אנשי ממסד ובראשו עמד מנכ"ל משרד החוץ, אורי סביר. למעשה, בכך הושלמה העברת הניווט והשליטה הביצועית במשא־ומתן עם הפלסטינים ממשרד ראש הממשלה למשרד החוץ עד לחתימת הסכם אוסלו.

לקראת המשא־ומתן על הסכם הקבע הופיע שוב ערוץ נסתר ובהרכב זהה – ביילין, הירשפלד ופונדק. צוות זה הקדים את פתיחת המשא־ומתן הרשמי וגיבש ב־31 באוקטובר 1995 את "הבנות אבו־מאזן ביילין", בעניין עקרונות הסכם הקבע, וזאת על אף שראש הממשלה רבין הציג בכנסת ב־5 באוקטובר 1995 עמדה שונה בתכלית. רבין נרצח בטרם הוצגו הבנות אלה בפניו. בשנת 2000 ניסה נשיא ארצות־הברית, ביל קלינטון, לאמץ את ההבנות כבסיס למשא־ומתן על הסכם הקבע בפסגת קמפ־דייויד, אך ראש הממשלה ברק סירב.¹²

ככלל, נראה כי הערוצים הנסתרים הללו החלישו את ערוץ המשא־ומתן הרשמי, בכך שסייעו לפלסטינים ולגורמים מחוץ לישראל לזהות פרצות, מחלוקות פנימיות ומרחבי גמישות בעמדות הצד הישראלי, וכנראה שכנעו את הפלסטינים שהם מסוגלים לקבל יותר בערוצים העוקפים את הערוץ הרשמי. נראה שרבין היה ער לסיכון זה, אך לאחר התלבטות החליט לפנות לערוץ אוסלו בכל זאת.¹³

תחושת דוחק זמן בהנהגת ישראל ("הזמן פועל לרעתנו")

בתקופת ממשלת רבין התחזקה הגישה שלפיה הזמן פועל לרעת ישראל, בשונה מגישתו של ראש הממשלה הקודם, יצחק שמיר, ש"לא אצה לו הדרך". הגישה הפלסטינית במשך כל התהליך הייתה של "סבלנות" ("סֶבֶר") ו"עמידה איתנה" ("סומוד") – במיוחד על "זכותם" לקרקע.

ההחלטה לאמץ את ערוץ המשא־ומתן באוסלו תואמת את תחושת דוחק הזמן של רבין, שהבטיח במסע הבחירות להשיג הסכם עם הפלסטינים תוך שישה עד תשעה חודשים ממועד מינויו, שחל ביולי 1992. לאחר שלא התמלאה הבטחתו לבוחר ולרבין "נמאס מהערוץ בושינגטון",¹⁴ הוא אימץ במאי־יוני 1993 הבנות שהושגו באוסלו. קיצור דרך זה התברר לימים כדרך ללא מוצא.¹⁵ בנוסף לתחושת "דוחק הזמן הפוליטי", היו לרבין – כמו לרוב מנהיגי ישראל בשנים הבאות – תחושת דוחק זמן משתי סיבות אסטרטגיות עיקריות:

א. **דוחק זמן נוכח "שעון החול הדמוגרפי"**. קצב הריבוי המהיר של האוכלוסייה הפלסטינית נתפס כאיום על עתיד ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, כפי שהדגיש רבין בכנסת ב־5 באוקטובר 1995.¹⁶

ב. **דוחק זמן לבל ייסגר "חלון ההזדמנויות" ההיסטורי**, שנפתח בוועידת מדריד ב־1991 ולווה בלחץ כבד על מנהיגי ישראל מהזירה הפנימית, האזורית והבינלאומית – להתקדם בתהליך המדיני. בנוסף, הסכם עם הפלסטינים נחשב

מפתח להתקדמות בתהליך המדיני גם עם מדינות ערביות, ואכן, באוקטובר 1994 נחתם הסכם השלום בין ישראל לירדן. לכך יש להוסיף את נטל השליטה הביטחונית והמוסרית באוכלוסייה פלסטינית וחשש מהתפרצות פלסטינית אלימה, אם ייסגר חלון ההזדמנויות המדיני.

ישראל החליפה את המשא־ומתן עם נציגי השטחים במשא־ומתן עם אש"ף

החלטת ראש הממשלה, יצחק רבין, לאמץ הבנות שהושגו בערוץ הנסתר באוסלו חייבה להכיר באש"ף ולראות בו כפרטנר למשא־ומתן, במקום נציגות תושבי השטחים, שעמה ניהלה ישראל משא־ומתן בווינגטון. לכך הייתה משמעות אסטרטגית מרחיקת לכת. אש"ף אמנם פעל מאחורי הקלעים במשא־ומתן עם נציגות תושבי השטחים בווינגטון, אולם הכרת ישראל בו "כנציג החוקי והלגיטימי של העם הפלסטיני"¹⁷ הרחיבה את הייצוג הפלסטיני במשא־ומתן (מכ־2.2 מיליון נפש – תושבי השטחים ליותר מ־5.5 מיליון נפש – כלל הפלסטינים בעולם באותה עת), ואת מסגרת המשא־ומתן מ"סוגיות 1967" ל"סוגיות 1948". מסוגיות הנסיגה מהשטחים "שנכבשו" ביוני 1967 ומעמד הרשות, שעמדו בראש מעייניהם של תושבי השטחים והקהילה הבינלאומית, התרחב המשא־ומתן לסוגיות הנוגעות ללב הסכסוך הישראלי־פלסטיני מתקופת הקמת מדינת ישראל בשנת 1948. מדובר בעיקר בפרשנות רחבה של אש"ף ל"זכות השיבה" על בסיס החלטה 194 של עצרת האו"ם מ־1948 (סוגיה העומדת במוקד עניינם של הפליטים הפלסטינים בפזורה), אי־הסכמת הפלסטינים לראות בהסדר הקבע את סיום הסכסוך ואי־הכרה של הפלסטינים בישראל כמדינה יהודית. הדבר עורר בישראל חשש כי אש"ף לא זנח את חזון "פלסטין הגדולה", ובכך הוא אינו שונה מחמאס.

ההכרה של ישראל באש"ף הובילה להכרה של ארצות־הברית בו, ושתיהן חיזקו את הארגון בשיא חולשתו. בראשית שנות התשעים, אש"ף נתפס כארגון טרור שתמך בסדאם חוסיין במלחמת המפרץ הראשונה, והיה נתון במשבר כלכלי שאיים על קיומו. נראה שישראל לא מינפה יתרון אסטרטגי זה להשגת הסכם טוב יותר. באותה עת יכלה ישראל להפגין סבלנות, להמשיך בדיון מול נציגות תושבי השטחים בערוץ הרשמי בווינגטון ולחזק את מנהיגי השטחים, שמעמדם עלה לאחר האינתיפאדה הראשונה. אולם אם כבר בחרה באש"ף, היה עליה להשיג הסכם טוב בהרבה מזה שהושג באוסלו, ובכלל זה להגיע להסכם מוקדם עם אש"ף ב"סוגיות 1948", בטרם יידונו "סוגיות 1967", או לא לחתום על הסכם בכלל.

ישראל נקטה אסטרטגיית משא־ומתן נחותה ביחס לפלסטינים

אסטרטגיית המשא־ומתן של הצוות הישראלי, שהביאה להסכם אוסלו, אופיינה בדפוס חשיבה "מההתחלה אל הסוף", כלומר התקדמות במשא־ומתן "צעד אחר צעד" לעבר עתיד לא ידוע, מתוך ציפייה כי צעדים אלה יעצבו מציאות חדשה, שתוביל לעתיד טוב יותר. רבין אימץ את האסטרטגיה הזו מתוך הנחה, שהסתברה כמוטעית, כי היא מותירה בידי ישראל את השליטה על התהליך ותוצאותיו.¹⁸ האסטרטגיה הפלסטינית, לעומת זאת, התאפיינה בדפוס חשיבה "מהסוף להתחלה", קרי, סימון היעדים הסופיים של התהליך והימנעות מכל הסכמה שעלולה לפגוע בהשגתם בתום התהליך. כפועל יוצא מכך הסכימו הפלסטינים באוסלו להתפשר לגבי "שלב הביניים" (דבר שהתפרש כהצלחה רבה בצד הישראלי), אך זאת בתנאי שכל הנושאים יישארו פתוחים עד לדיון על שלב הקבע, שהחל בשנת 1996. כך למשל, הפלסטינים "התפשרו" על הותרת מזרח־ירושלים בשליטת ישראל בשלב הביניים, אך תמיד דבקו בעמדתם שזו תועבר לידיהם בשלב הקבע.

בהסכם אוסלו ב' המשיכה ישראל באסטרטגיה מ"ההתחלה אל הסוף". למרות שההסכם פורט עד למספר האקדחים שתוכל המשטרה הפלסטינית להחזיק בכל יישוב פלסטיני, נמנעה ישראל מלסכם מראש את התיחום הגיאוגרפי המדויק של הערכות מחדש של צה"ל בסוף תקופת הביניים אלא רק את משך הזמן של שלושת השלבים, שבו יהיה עליה לבצע את הנסיגה, והתירה מחלוקת קשה זו לעתיד.

שתי האסטרטגיות נפגשו יחדיו בדיון בתקופת ממשלת ברק (1999–2001), שכן גם באסטרטגיה של "מההתחלה לסוף", כאשר מגיעים לסוף נותר לדון בשלב האחרון – הסדר הקבע. ואז צפו כל המחלקות במלוא חומרתן.

ארכיטקטורה רב-שלבית. דפוס החשיבה מ"ההתחלה אל הסוף" התבטא בארכיטקטורת המשא־ומתן השלבית של הסכם אוסלו. הרעיון אומץ על ידי 'אדריכלי אוסלו' על בסיס דגם האוטונומיה הפלסטינית בהסכם קמפ דייוויד עם מצרים ב-1978, שלפיו המשא־ומתן יתנהל בשלב ראשון על הסכם הביניים, ובשלב השני על הסכם הקבע. בהסכם אוסלו נקבע שלב מקדים למשא־ומתן על הסדר הביניים, שעיקרו נקבע ב"הסכם קהיר" מ-4 במאי 1994, שאפשר בין היתר את כניסת אש"ף לשטחי רצועת עזה ויריחו ואת כינון הרשות הפלסטינית מועד חתימת ההסכם קהיר נקבע כראשיתה של תקופת ביניים בת חמש שנים, שבסיומה אמור היה להתחיל שלב הקבע. בפועל נחלק המשא־ומתן לשלבי משנה נוספים, כך שהצדדים ניהלו משא־ומתן כמעט רציף במשך שמונה שנים.

חוסר סימטריה בתמורות. בעקרונות ההסכם בלט חוסר סימטריה בתמורות שנתנו הצדדים זה לזה בשלבי המשנה, עוד לפני הדיון על הסכם הקבע. בעוד ישראל הסכימה לסגת בהדרגה ולצמצמות משטחים (הנכס העיקרי שלה במשא־ומתן על שלב הקבע) כבר בשלבי המשנה, הפלסטינים לא נדרשו לכל תמורה או

הסכמה קבועה בסוגיות מהותיות¹⁹ לפני המשא־ומתן על הסדר הקבע. כך שחקה האסטרטגיה הישראלית מספר קלפי מיקוח לעתיד, והותירה בידי הפלסטינים את "כל האופציות פתוחות".

"פרדוקס ההתנחלויות". בהסכמי אוסלו טמונה סתירה פנימית בין הסכמת ישראל לנסיגת צה"ל בשלבים מחלק ניכר מהשטחים בשלב הביניים, לבין התעקשותה על הותרת כל ההתנחלויות במקומן. כתוצאה מכך, מימוש הסכמי אוסלו הביא לכיתור התנחלויות במרחב פלסטיני עוין (למשל, התנחלות נצרים ברצועת עזה) ולפיגועים ביהודים בדרכים וביישובים. הדבר פגע במימוש הסכם אוסלו ב'. תקלה זו יסודה בכשל לוגי שמקורו בהעתקת רעיון השלבויות מדגם האוטונומיה של הסכם קמפ־דיויד ב־1978, אלא שזה עסק באוטונומיה מנהלית לאוכלוסייה בלבד, ולא בשליטה פלסטינית בקרקע ובביטחון.

מגבלות יכולתו של ערפאת למלא אחר ההסכם. היה זה סיכון נוסף, שלא הובא בחשבון מראש ולא קיבל תשומת לב מספקת לפחות עד שנת 1996. כמנהיג מהפכן, לא ידע ערפאת להקים ולנהל ממשל עצמי על אוכלוסייה, והתקשה להתעמת עם ארגוני האופוזיציה בעניין פירוקם מנשקם – דבר שהיה הכרחי לא רק לביטחון ישראל אלא גם לביטחון הרשות הפלסטינית, כפי שהסתבר בהשתלטות החמאס על הרצועה בשנת 2007.

הסכמי אוסלו עוררו ציפיות גבוהות והותירו מחלוקות גדולות לעתיד

חתימת הסכם אוסלו בספטמבר 1993 התאפשרה הודות להסכמת הצדדים לדחות את המשא־ומתן על המחלוקות הגדולות לשלב הקבע, והודות לניסוח ההסכם בלשון שאפשרה לכל צד לראות בו את מה שרצה. הסכמי אוסלו ייצרו לכאורה מצג של פיוס, אך למעשה הותירו בעינין את המחלוקות הגדולות בין ישראל לפלסטינים לשלב הקבע, כפי שיוצג להלן.

בסוגיה הטריטוריאלית. סעיף 1 בהסכם אוסלו קובע כי הסכם הביניים יוביל להסכם קבע המבוסס על החלטות 242 ו־338 של מועצת הביטחון של האו"ם. אולם, כל אחד מהצדדים פרש אותן אחרת. הפלסטינים התייחסו להסכם המבוסס על חזרת ישראל לגבולות '67 ואילו ראש הממשלה רבין הצהיר בכנסת באוקטובר 1995: "לא נחזור לקווי 4 ביוני 1967"; "נקים גושי יישובים, והלוואי שהיו כמותם, כמו גוש־קטיף, גם ביהודה ושומרון". בעניין הבקעה אמר רבין כי "גבול הביטחון להגנת מדינת ישראל יוצב בבקעת־הירדן, בפירוש הנרחב ביותר של המושג הזה"²⁰. רבין סבר כי בסך הכול עתידה ישראל לסגת מ־50–70 אחוזים בלבד משטחי הגדה.²¹ בסופו של דבר, במשא־ומתן על הסכם הקבע בשנים 2000–2001, השיבה ממשלת ברק בחיוב להצעת קלינטון להקמת מדינה פלסטינית עצמאית על שטח

רצועת עזה ו-94 אחוזים משטח הגדה, בתוספת 3 אחוזים (מסך שטח הגדה) של שטח חלופי בתחום הקו הירוק²² אולם, גם לכך לא הסכימו הפלסטינים. יש לציין כי הפלסטינים דחו גם את הצעת ראש הממשלה אולמרט לאבו-מאזן מאוגוסט 2008, שכללה להבנתם נסיגה ישראלית של 93.2% מהגדה בתוספת 5.3% שטח חלופי בתחום הקו הירוק²³.

בדיעבד לא ניתן לקבוע האם בתנאים אלה, או אף טובים יותר לישראל, ניתן היה להשיג הסכם קבע כבר בשנת 1993. עם זאת, נראה שאילו היה בידי רבין "כדור בדולח" ב-1993, הוא לא היה בוחר בערוץ אוסלו²⁴ ובאסטרטגיה שהפחיתה משמעותית את סיכויי ישראל להשיג הסכם טוב יותר, מאחר שהנכסים שנותרו לרשות ברק במשא-ומתן היו מצומצמים מאלה שהיו לרבין.

בסוגיית המדינה הפלסטינית. ערפאת קבע שתקום מדינה פלסטינית בגבולות 1967, החל ממאי 1999 (תום תהליך אוסלו על פי התכנון). לעומתו, פרס קבע בנחרצות בנובמבר 1993 שלא תקום מדינה פלסטינית,²⁵ ורבין הצהיר בכנסת באוקטובר 1995: "אנו רוצים שתהא זו ישות שהיא פחות ממדינה והיא תנהל באופן עצמאי את חיי הפלסטינים הנתונים למרותה"²⁶. ד"ר יאיר הירשפלד סיפר שעם תחילת המשא-ומתן החשאי הלא – פורמאלי באוסלו, בינואר 1993, הבין שההסכם יוביל לשתי מדינות, ואולם לא כך הבינו שר החוץ, פרס, וראש הממשלה, רבין. לדבריו, לפרס נדרשו ארבע שנים נוספות להבין זאת.²⁷ ד"ר רון פונדק ציין כי עד 1998 חשב פרס שהפתרון הוא "שליטה משולשת – ישראלית, ירדנית פלסטינית – בגדה"²⁸. עניין זה חושף פער גדול בין הבנת 'אדריכלי אוסלו' את יעדי ההסכם לבין הבנת המנהיגים שאמורים היו ליישם אותו. עמדות מנהיגי ישראל דאז – שלפיהן ניתן להגיע להסכם שלום עם הפלסטינים בלא כינון מדינה פלסטינית עצמאית – נראו תמוהות גם אז (בין היתר בעיני בכירי אמ"ן). זאת במיוחד כשהסכם אוסלו היה מבוסס על העברת שטחים לשליטה פלסטינית (בשונה מרעיון האוטונומיה המקורי). אילו הסכימה ישראל בתקופת רבין לעקרון כינון מדינה פלסטינית עצמאית לצד ישראל בשלב הקבע, יתכן שיכלה לקבל תמורות משמעותיות בגין כך. אחר כך, כאשר לפלסטינים הייתה שליטה על האוכלוסייה ועל חלק ניכר מהשטחים, עקרון כינון מדינה פלסטינית כבר לא היה קלף מיקוח בידי ישראל אלא עניין מובן מאליו בכל הסכם קבע עתידי.

בסוגיית ירושלים. ערפאת הכריז כי ירושלים המזרחית תהא בירת פלסטין העצמאית, וכי הפלסטינים לא יוותרו על אף שעל.²⁹ ראש הממשלה רבין הדגיש כי "ירושלים השלמה והמאוחדת איננה עומדת למיקוח"³⁰. זאת בניגוד להתחייבותו בהסכם אוסלו, לדון במעמד העיר בהסכם הקבע. בדיונים על הסכם הקבע, בתקופת ברק, הסכים הצד הישראלי לחלוקת הריבונות בירושלים בין שתי המדינות, בתוספת כינון משטר מיוחד באגן הקדוש, אך הפלסטינים דחו זאת.³¹

בסוגיית "זכות השיבה". במשא־ומתן בווינגטון בשנת 1993 נחשבה סוגיה זו כספיח, שאמור להיפתר במשא־ומתן הרב־צדדי³² וניתן ליישבו באמצעות נציגות סמלית של פלסטינים, שיחזרו לישראל במסגרת איחוד משפחות ופיצוי כספי מוסכם. לעומת זאת, בעבור אש"ף, שייצג נאמנה גם את הפלסטינים בפזורה, "זכות השיבה" הייתה עניין מרכזי. הפער בין העמדות נחשף במשא־ומתן על הסדר הקבע בשנת 2000. אז דחו הפלסטינים את הצעת הפשרה של הנשיא קלינטון, שלפיה ישראל תוותר בסוגיית הריבונות בהר־הבית, ואילו הפלסטינים יוותרו על "זכות השיבה".³³

אי־הכרת אש"ף בישראל כמדינה יהודית. באוסלו הכירה ישראל באש"ף "כנציגו החוקי והלגיטימי של העם הפלסטיני", כפי שהוא מגדיר את עצמו, בלא שאש"ף הכיר בישראל כמדינה יהודית (ודמוקרטית), כפי שהיא מגדירה את עצמה. הצד הישראלי הסתפק בכך שאש"ף הכיר "בזכותה של מדינת ישראל להתקיים בשלום ובביטחון".³⁴ עמדה זו זכתה למשנה תוקף כאשר ראש הרשות הפלסטינית, אבו־מאזן, סירב לדרישת ראש הממשלה, בנימין נתניהו, להכיר בישראל כמדינה יהודית בשנת 2009. נראה שעמדה זו נועדה להגן (לשיטת אש"ף) על האינטרסים של אזרחי ישראל הפלסטיניים המהווים חלק מהעם הפלסטיני ועל עקרון זכות השיבה לשטח ישראל.

לא ברור כיצד ציפתה ישראל כי תצליח לגשר על פערי העמדות העמוקים הללו בשלב הקבע, בעוד היא מעבירה לידי הפלסטינים בשלב הביניים שליטה בחלק ניכר מהשטחים, שהיו אמורים להיות קלף המיקוח עיקרי שלה במשא־ומתן על הסדר הקבע.

המאמץ לסגירת הפערים לא היה הדדי. הפלסטינים נאחזו בעמדותיהם גם כאשר מנהיגי ישראל הלכו לקראתם ונסוגו מעמדות יסוד, אגב חציית "קווים אדומים" (ראו לוח 1). "התמורה" העיקרית שלה הסכימו הפלסטינים בדיונים על הסדר הקבע הייתה חילופי שטחים (שניים־שלושה אחוזים מיהודה ושומרון)³⁵, ביחס 1:1, שיאפשרו לישראל להשאיר במקומם את גושי ההתנחלויות והשכונות היהודיות במזרח־ירושלים. הקושי אינו טמון בכך שישראל נסוגה בעמדותיה – דבר שייכתן בכל משא־ומתן – אלא בכך שלא הייתה לכך מקבילה בצד הפלסטיני.

**לוח 1: ההיסט בעמדה הישראלית לעבר עמדת הפלסטינים
בסוגיות הסדר הקבע**

הנושא	ראש הממשלה יצחק שמיר (1986–1991)	ראש הממשלה יצחק רבין (1992–1995)	ראש הממשלה אהוד ברק (1999–2001)	ראש הממשלה אהוד אולמרט (2006–2009)	ראשי אש"ף ערפאת ואבו־מאזן
הפרטנר למשא־ומתן	נציגים פלסטיניים נבחרים מתושבי יו"ש וחבל עזה	אש"ף (ערפאת)	אש"ף (ערפאת)	אש"ף (אבו־מאזן)	ישראל
מעמד הישות הפלסטינית	מועצה מנהלית (ללא פרלמנט)	ממשל עצמי ("פחות ממדינה")	מדינה עצמאית	מדינה עצמאית	מדינה עצמאית
אחוז השטח הפלסטיני ביהודה ושומרון	כל השטחים בשליטת ישראל, מנהל עצמי לפלסטינים	50%–70%	94%+3% שטח חלופי בקו הירוק	93.2%+5.3% שטח חלופי בקו הירוק	100% (כולל שטח חלופי)
בקעת הירדן	כל השטחים בשליטת ישראל, מנהל עצמי לפלסטינים	בשליטה ביטחונית ישראלית מלאה	בריבונות פלסטינית, לאחר תקופה ממושכת של שליטה ביטחונית ישראלית.	בריבונות פלסטינית	בריבונות פלסטינית
רצועת עזה	כל השטחים בשליטת ישראל, מנהל עצמי לפלסטינים	גוש קטיף בידי ישראל	בריבונות פלסטינית	בריבונות פלסטינית	בריבונות פלסטינית
ירושלים	מאוחדת בריבונות ישראל	מאוחדת בריבונות ישראל	חלוקה בין שתי המדינות. משטר מיוחד באגן הקדוש	חלוקה בין שתי המדינות. הר־הבית בריבונות בינלאומית	בירת שתי המדינות. הר־הבית בריבונות פלסטינית
זכות שיבה לשטח ישראל	אין שיבה לישראל ולשטחים	לשטח הפלסטיני בלבד	כמות מצומצמת, לפי שיקולי ישראל	פחות מ־20 אלף פליטים	זכות שיבה לכל הפליטים וצאצאיהם

ישראל המשיכה לקיים משא־ומתן וליישם הסכמים על אף הטרור וההסתה

אלימות התגלתה כרכיב באסטרטגיה הפלסטינית כדי ללחוץ על ישראל. לאחר הסכם אוסלו נמנע ערפאת מפירוק נשקם של גורמי האופוזיציה, ואלה ביצעו פיגועי טרור בישראל.³⁶ ב-7 באוקטובר 2000 הסביר נביל שע'ת (בראיון ל־CNN) את עמדת הפלסטינים: "הבחירה איננה בין האופציה של משא־ומתן לבין האופציה של לוחמה, ניתן לנהל משא־ומתן ולהילחם בו־בזמן. העם הפלסטיני נילחם בנשק, בג'יהאד, באינתיפאדה ובפעולות התאבדות... ונגזר שתמיד נילחם וינהל משא־ומתן, זה לצד זה."³⁷ בנוסף, הפלסטינים המשיכו לחנך לעוינות בבתי הספר ובתקשורת. גישה זו הפחיתה את אמון הציבור הישראלי בפלסטינים.

לא הושגה תמיכה פנימית רחבה בהסכמים

מרכיב חשוב ביכולת להשיג הסכם ולממשו היא תמיכה פנימית רחבה, וזו לא הושגה בתהליך אוסלו. הסכם אוסלו נוהל, מטבע הדברים, בחשאי, ונפל בהפתעה על אזרחי ישראל. ברם, לא זו בלבד שהכשרת דעת הקהל לפני החתימה על ההסכם הייתה מועטה, אלא שגם לאחר חתימת ההסכם לא הצליחה הנהגת המדינה לבסס את אמון הציבור במהלך. הלגיטימיות הציבורית של הסכם הביניים (אוסלו ב') הייתה נמוכה עוד יותר.³⁸ למתווה הסדר הקבע שאישרה ממשלת ברק לא הייתה תמיכה מספקת בכנסת, והוא לא הגיע להצבעה. נראה כי בשני המקרים ציפו המנהיגים יתר על המידה על האפשרות שהדינמיקה תעשה את שלה, כפי שהיה בהסכם השלום עם מצרים.

סיכום ולקחים לעתיד

ניתן לסכם בקצרה את סיפור עיצובו וניהולו של תהליך אוסלו. ישראל פעלה בין היתר מתוך תחושת דוחק זמן, שהביאה אותה לאמץ הסכמות שגיבש צוות ישראלי עם נציגי ערפאת בערוץ משא־ומתן נסתר באוסלו. בעיצוב הסכם אוסלו ובהתנהלות בתהליך אוסלו בתקופת רבין אימצה ישראל אסטרטגיה המבוססת על התקדמות "מהתחלה אל הסוף". כך יצא שהיא נסוגה בשלבים משטחים ביהודה ושומרון וברצועת עזה כבר בתקופת הביניים, ללא תמורה של ממש, ובשלב הדיון על הסדר הקבע לישראל נותרו פחות נכסים למשא־ומתן. למרות שממשלת ברק הגמישה מאוד את עמדותיה – הרבה מעבר למה שחשבו רבין ופרס בעת חתימת הסכמי אוסלו – הפערים בין העמדות לא נסגרו, הסכם הקבע המיוחל לא הושג והפלסטינים פתחו באינתיפאדת אל־אקצה.

המאמר לא עסק במלוא הסיבות לכישלון תהליך אוסלו, אך נראה שלדרך עיצובו ומימושו של הסכם אוסלו היה בכך חלק ניכר. נראה שאחת הסיבות

העיקריות לכישלון היא הפערים העמוקים בעמדות שני הצדדים, שהיו סמויים לכאורה בהסכם אוסלו ופרצו במשא־ומתן על הסכם הקבע. בהנחה שכך, הסכם אוסלו לא רק שלא קירב את השלום בין ישראל לפלסטינים אלא נראה שהרחיקו, בכך שעורר ציפיות גבוהות שהתבדו כעבור שבע שנים. הבעיה הגדולה אינה בחסרונותיו של הסכם אוסלו, אלא דווקא בהחלטות לממשו לאורך שנים תוך התעלמות מהפערים בעמדות הצדים, שהלכו והתחדדו, טרם המשא־ומתן על הסכם הקבע ובמהלכו. נראה שכבר בשעה שנתגלעו הפערים העצומים ומימוש הסכם "עזה ויריחו תחילה" טרם הוכיח עצמו, מוטב היה לישראל להימנע מחתימה על הסכם אוסלו ב' ומימושו, שעסק בנסיגה ישראלית מליבת שטחי יהודה ושומרון, עד להשגת הבנות ברורות לגבי המשכו של התהליך וסופו.

לוח 2: הערכת התנהלות ישראל והפלסטינים בתהליך אוסלו בתקופת ממשלות רבין ופרס

הנושא	ישראל	פלסטינים
בהירות היעדים ומטרות המשא־ומתן	נמוכה. פער גדול בין עמדות מעצבי הסכם אוסלו לבין ההנהגה לגבי יעדיו.	גבוהה
אסטרטגיית משא־ומתן	התקדמות בשלבים במשא־ומתן (חשיבה "מההתחלה אל הסוף").	הצבת יעדי הסיום בהתחלה וחתירה אליהם ("חשיבה "מהסוף אל ההתחלה").
תפיסת ממד הזמן	פעולה מתוך תחושת דוחק זמן, לחץ להישגים בטווח קצר.	"סבלנות", ראייה לטווח ארוך, "עמידה איתנה". אין דוחק לנצל הזדמנות היסטורית בשנת 2000.
רגישות ללחץ בינלאומי	גבוהה	נמוכה
רמה מקצועית של ניהול המשא־ומתן	נמוכה	גבוהה
שליטה בערוצי המשא־ומתן	נמוכה. כוננו ערוצים נסתרים.	רבה
השגת יעדים ביחס לציפיות המנהיגים בתחילה	אפסית	חלקית

בחלוף עשרים שנה להסכם, ברור שהתהליך אינו הפיך. מאז נמסרו שטחים, חלק מקלפי המיקוח של ישראל נשחקו, המחנה הפלסטיני פוצל, המזרח התיכון השתנה לבלי הכר ואי־היציבות הפנימית בכמה מהמדינות מגבירה את אי־הוודאות אפילו לטווח קצר. עם זאת, לפחות במציאות הגיאוגרפית הנוכחית, נראה שהדגם הסביר ביותר להסכם אפשרי בעתיד עם הפלסטינים (בגדה) אינו רחוק מזה שעליו הסכימה ממשלת ברק.

לקחים לישראל

בתחום האסטרטגי:

- א. לאמץ חשיבה "מהסוף להתחלה" ("סוף מעשה במחשבה תחילה"). לקבוע יעדים ריאליים לסיום המשא-ומתן, גם אם יהיו רחבים, כדי לאפשר מרחב תמרון במשא-ומתן. לאחר שאסטרטגיית "מההתחלה אל הסוף" כבר יושמה בתהליך אוסלו, ולא בהצלחה, היכולת להשתמש באסטרטגיית "מהסוף להתחלה" נמוכה בהרבה, אך נראה שזו עדיין האסטרטגיה העדיפה. במסגרת זו מוטב להעדיף הסכם קבע המיושם בשלבים (דוגמת ההסכם השלום עם מצרים), על פני הסכמה למשא-ומתן בשלבים, כדוגמת הסכם אוסלו.
- ב. אם בכל זאת תפנה ישראל להסדר ביניים, דוגמת הקמת מדינה פלסטינית בגבולות זמניים, מוטב שבמשא-ומתן על הסכם זה יוכרעו מרב המחלקות הנוגעות להסדר הקבע, בהן המחלוקות הנוגעות לסוגיות 1948 והסוגיות הביטחוניות, כגון פירוז המדינה הפלסטינית מנשק כבד, פירוק גורמי האופוזיציה מנשקם, זכות טיסה לחיל האוויר הישראלי, נוכחות בסיסי מודיעין ישראליים ביהודה ושומרון וכדומה. יש להותיר לשלב הקבע סוגיות מהותיות מעטות ככל הניתן, כגון: סימון הגבול הסופי, הסדרת השליטה באגן הקדוש בירושלים וכן הלאה.
- ג. במידה שהנחת העבודה המדינית היא שלא מסתמן הסדר קבע בשנים הקרובות, וישראל מעוניינת להותיר צוהר לפתרון של שתי מדינות לשני עמים, מוטב להשאיר את הסטטוס קוו בעינו: לא לבצע נסיגה חד-צדדית בשל הסיכונים הגבוהים הכרוכים בכך,³⁹ אך גם לא לבצע שינויים "בלתי הפיכים" מעבר לגדר הפרדה. לצורך מדיניות ישראל בפועל, ובעתיד גם בהצהרה, ניתן לקבוע גבול מינימום שאותו רואה ישראל מול יהודה ושומרון בשלב הקבע (נניח, גדר הפרדה), וזאת בלא לבצע נסיגה חד-צדדית בפועל. סוגיית בקעת הירדן תישאר פתוחה. מדיניות זו תבהיר לאזרחי ישראל, לפלסטינים ולקהילה הבינלאומית את מרחב הדיון על גבולות הקבע מצידה של ישראל, ותסדיר את מדיניותה ביחס להתנחלויות. למשל, הרחבת ההתיישבות ביהודה ושומרון בתחום גדר הפרדה, כאשר יישמרו הביטחון ורמת החיים של היישובים שמחוץ לה עד לקביעת גורלם בהסכם קבע, אם וכאשר יושג. היעדר מדיניות כזו הוביל להקפאת בנייה למשך עשרה חודשים (מנובמבר 2009 עד ספטמבר 2010) גם ביישובים שבתוך גדר הפרדה.

בתחום ניהול המשא-ומתן ומימוש:

- א. מוטב לחתום רק על הסכם חד-משמעי שתוצאותיו ברורות לשני הצדדים, שסביר כי הוא בר-השגה, או לא לחתום על הסכם כלל. אם מתגלים פערים

- גדולים בשלב מימוש ההסכם מוטב להקפואו, שכן טעות גדולה יותר מאשר לחתום על הסכם רע היא לנסות לממשו.
- ב. לא לנהל משא-ומתן מדיני תחת אלימות, טרור והסתה, אלא אם כן ישראל משתכנעת שהצד הפלסטיני עושה כל שביכולתו למנוע זאת. בתוך כך, לעמוד על מימוש כל ההתחייבויות הפלסטיניות בתחום הביטחוני (כולל איסוף נשק מהאופוזיציה), ולהתעקש על הפסקת ההסתה בתקשורת ובבתי הספר הפלסטיניים.
- ג. למרות שישראל אינה מחוייבת בעמדות שהוצגו במגעים שלא הביאו להסכמים, מוטב להישמר מפני שחיקת עמדות במגעים שונים שמקיימת ישראל עם ארצות-הברית, עם הקהילה האירופית ועם אחרים, אפילו בעת דיון על הצעות היפותטיות. כל הסכמה לנסיגה ישראלית עלולה להפוך לעמדת פתיחה במשא-ומתן עתידי.
- ד. לנהל משא-ומתן באמצעות צוות מיומן ועתיר ניסיון (כולל שילוב אנשי עסקים בצוות, שמנוסים בניהול משא-ומתן מטבע עיסוקם), להסתייע במנהלת משא-ומתן מקצועית, לנהל את כל ערוצי המשא-ומתן תחת גורם אחד ולקבוע גוף בקרה. בתוך כך, להימנע מריבוי ערוצים מקבילים בכלל, ולאסור בפרט על ערוצים נסתרים מראש הממשלה. עם זאת, להיעזר במגעים חשאיים על ידי ראש הממשלה, לצורך פריצת דרך.
- ה. להימנע מהסכמים שמעוררים ציפיות גבוהות אצל שני הצדדים מבלי שקיימת ודאות מספקת להשגתם, שכן למשבר ציפיות יש מחיר כבד. כמו כן, להביא בחשבון מראש סיכונים למימוש ההסכם, לנהלם ולבחון דרכים להפחתתם. בין היתר, לכלול בהסכם זכויות לישראל במקרה שהפלסטינים לא יעמדו בהתחייבויותיהם הביטחוניות. להימנע מהתקדמות לשלב הבא, כל עוד לא מומש השלב הקודם במלואו.
- ו. להתחייב שכל החלטה מהותית בנושא הסדר הקבע – בכנסת או במשאל עם – תוכרע ברוב של מעל 60 אחוזים.

הערות

- 1 ד"ר אבן שירת באמ"ן במערך המדיני-אסטרטגי ופרש מצה"ל בשנת 1999 בדרגת אל"ם.
- 2 הסכם אוסלו א', אתר הכנסת. <http://www.knesset.gov.il/process/asp/event.asp?id=37>
- 3 נוסח הסכם אוסלו ב', אתר הכנסת.
- 4 http://www.knesset.gov.il/process/asp/event_frame.asp?id=42
ראש הממשלה רבין אמר: "יש סיכוי שנזכה ליחסי שכנות טובה, לסופו של השכול אשר פקד את בתינו, לקצן של המלחמות. אני קורא לכל חברי הבית לתת לנו הזדמנות למצות את הסיכוי הגדול הזה. חברי הכנסת, תנו לשמש לעלות" (המקור: פרוטוקול הכנסת מ-21 בספטמבר 1993). שר החוץ פרס: "אנו נביא לילדים של כולם מזרח תיכון חדש"; השר שריד: "המזרח התיכון בעוד שנה יהיה חדש לחלוטין"; השרה אלוני: "אני

- מרגישה כמו בכ"ט בנובמבר... ידענו שאנו הולכים לימים גדולים". סגן שר החוץ, ביילין:
 "אנו יכולים להגיע תוך מספר חודשים, לא שנים, להסכם שלום כולל במזרח התיכון"
 (המקור: אתר ויקי ציטוט) הסכמי_אוסלו/ http://he.wikiquote.org/wiki
- 5 האלוף (מיל.) יעקב עמידרור, שהיה בזמנו ראש חטיבת המחקר באמ"ן, אמר: "הייתה תחושת תסכול קשה מזה שמיד היה ברור שחלק ממה שכתוב בהסכם לא יתרחש במציאות של המזרח התיכון, ואת ההערכה הזו העברנו לשר הביטחון (רבין) מיד" (ברקוביץ' ע. ראיון עם עמידרור, **ידיעות אחרונות**, 24 באפריל 1998).
- 6 פרס אמר למשל: "אילו מודיעין היה עולה על השיחות שלנו באוסלו, לא היה לנו הסכם עד היום" (**ידיעות אחרונות**, 17 בינואר 1995).
- 7 למשל: "מפת הדרכים" מיוני 2002, ועידת אנפוליס בנובמבר 2007, הצעת אולמרט לאבו מאזן בספטמבר 2008 וחיידוש המגעים בחסות ארצות הברית ביולי 2013.
- 8 האירועים המוצגים אחרי תקופה זו נועדו להציג את התוצאות ההסכמי אוסלו ביחס לציפיות רבין ופרס ולשם ראיית התמונה הכוללת של התהליך המדיני.
- 9 בתהליך אוסלו נוהל המשא ומתן במספר ערוצים, שלעיתים לא היו מתואמים. האחד הוא הערוץ הרשמי, השני – ערוץ חשאי והשלישי ערוץ נסתר, כלומר כזה שאפילו ראש הממשלה רבין לא ידע על כינונו או את תוכנו בזמן אמת.
- 10 יוסי ביילין, **לגעת בשלום**, הוצאת משכל, 1997.
- 11 יוסי ביילין, מתקציר ספרו **לגעת בשלום**, אתר ביילין באינטרנט.
<http://www.beilin.org.il/item.asp?id=64>
- 12 יוסי ביילין, "ביילין-אבו מאזן במלוא האחריות", **הארץ**, נובמבר, 2001, באתר יוסי ביילין.
<http://www.beilin.org.il/item.asp?id=129>
- 13 רבין החליט לאמץ את ערוץ אוסלו במאי 1993, אולם ב־8 ביוני חזר בו והציג את המגעים כסכנה לתהליך. ב־10 ביוני חזר בו שוב ונתן את ברכת הדרך לערוץ (אייל בן, "ערפאת הוא נכס לישראל", Ynet, 12 בספטמבר 2003).
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2753716,00.html>
- 14 אורי סביר, מתקציר ספרו באינטרנט, **התהליך**, הוצאת ידיעות אחרונות, 1998.
http://simania.co.il/bookdetails.php?item_id=975
- 15 יש הסבורים שההסכם נועד לכישלון מלכתחילה ויש הסבורים שהתהליך השתבש, מאחר שקברניטי ישראל טעו אחר כך בדרך (רון פונדק, **מאוסלו עד טאבה: תהליך שהשתבש**, פרסום מספר 89, המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דיוויס, אוקטובר 2001).
- 16 דוחק הזמן האסטרטגי בשל "האיום הדמוגרפי" מופיע גם בנימוקי ממשלת שרון לביצוע התנתקות מרצועת עזה ב־2005 ובנימוקי ממשלת אולמרט להצדקת תוכנית ההתכנסות ביהודה ושומרון בשנת 2006. גישת שרון עוצבה בין היתר בעקבות פגישתו עם פרופ' ארנון סופר, "נביא זעם הדמוגרפי", בשנת 2004 (גיר חסון, "כך הופכים את הדמוגרפיה לרסיס בישבן", **הארץ**, 30 ביוני 2013).
- 17 איגרת רבין לערפאת ב־9 בספטמבר, במסגרת חילופי האגרות שהחליפו שני המנהיגים ב־9 בספטמבר 1993, באמצעות שר החוץ הנורבגי, לקראת הסכם אוסלו.
- 18 לדברי רבין בכנסת: "כל הנושאים הקשורים לפתרון הקבע יושארו למשא ומתן שיחל שנתיים לאחר המועד שנקבע בהסכם, תוך שמירת חופש לממשלת ישראל לקבוע עמדותיה באשר לדמות פתרון הקבע. כלומר, הצהרת העקרונות משאירה לנו את כל האופציות פתוחות בתחום זה". פרוטוקול הכנסת ה־13 מ־21 בספטמבר 1993.

- 19 כגון: מעמד הישות הפלסטינית (מדינה), ירושלים, "זכות השיבה", ההתנחלויות, גבולות הקבע, הסדרי ביטחון קבועים, זכויות טיסה, שליטה במעברי גבול, קשרי החוץ, יחסים כלכליים, מים, איכות סביבה, סיום הסכסוך ועוד.
- 20 "הודעת ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין במליאת הכנסת, על אישור הסכם ישראלי-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת-עזה", 5 באוקטובר 1995.
http://www.knesset.gov.il/rabin/heb/Rab_RabinSpeech6.htm
- 21 דברי רבין בדיונים פנימיים, על פי איתן הבר, שהיה מנהל לשכת רבין. עקיבא אלדר, "ההסדר של רבין המשנה של שרון", **הארץ אונליין**, 4 בנובמבר 2005. סדר גודל זה תואם את תיאור רבין ביחס ל"מפת הסדר הקבע" בהודעתו בכנסת באוקטובר 1995.
- 22 ארי שביט, "היום שבו מת השלום", **הארץ**, 14 בספטמבר 2001. בכתבה מפרט שלמה בן עמי את מהלך המשא-ומתן על הסדר הקבע בתקופת ראש הממשלה ברק, על פי יומניו.
<http://www.7th-day.co.il/mehumot/hayom.htm>
- 23 Al-jazeera, "Summary of Olmert's "Package" Offer to Abu Mazen". מתבסס על מידע שמסר ראש צוות המשא-ומתן הפלסטיני, סאאב עריקאת, ב-9 ספטמבר 2008.
<http://transparency.aljazeera.net/files/4736.pdf>
- 24 איתן הבר אמר שהוא "בטוח שרבין לא היה מוכן לשמוע על ויתורים טריטוריאליים בהיקף של 94-96 אחוזים מהגדה, כפי שהוצע במתווה קלינטון ואהוד ברק הביא לאישור הממשלה בסוף שנת 2000." שם, עקיבא אלדר, 4 בנובמבר 2005.
- 25 דברי פרס בכנסת לח"כ משה קצב, 17 בנובמבר 1993: "אתה חירש? אני אומר לך: לא תקום מדינה פלסטינית. המקור: אתר ויקיצוטו.
http://he.wikiquote.org/wiki/%D7%A9%D7%9E%D7%A2%D7%95%D7%9F_%D7%A4%D7%A8%D7%A1
- 26 שם, הודעת רבין בכנסת, 5 באוקטובר 1995.
- 27 הרצאה של יאיר הירשפילד, "תהליך אוסלו בין ישראל לפלסטינים", **הערוץ האקדמי, אוניברסיטת חיפה**, הוקלט ב-9 באוגוסט 2010.
<http://actv.haifa.ac.il/programs/Item.aspx?it=1954>
- 28 אריאלה רינגל הופמן, "העיוורון המדיני של פרס הביא להחמצת תהליך אוסלו", **ידיעות אחרונות**, 12 יולי 2013.
- 29 גבאי ש. "הפלסטינים לא יוותרו על אף שעל מאדמת ירושלים", **מעריב**, 2 בספטמבר 1993.
- 30 פרוטוקול הכנסת השלוש עשרה מ-21 בספטמבר 1993, בעניין "הודעת הממשלה בנושא הצהרת העקרונות בדבר הסדרי ביניים של ממשל עצמי וחילופי האיגרות עם אש"ף".
- 31 שם, ארי שביט, ראיון עם בן עמי, 14 בספטמבר 2001.
- 32 במשא-ומתן הרב-צדדי טענה ישראל, לשם איזון, לזכויות של "פליטים יהודיים", שמוצאם בארצות ערב. טענה זו פחות רלוונטית במשא-ומתן ישיר עם אש"ף.
- 33 הכנסת, מרכז מחקר ומידע, "מתווה קלינטון" והיוזמה הסעודית לפתרון הסכסוך הישראלי-ערבי", 11 בספטמבר 2002, אתר הכנסת.
<http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m00398.pdf>
- 34 הכרת ערפאת בזכות קיומה של מדינת ישראל אינה חידוש של הסכמי אוסלו. בנאום בעצרת האו"ם בדצמבר 1988 הזמין ערפאת את העם בישראל לעשות שלום, וקרא לפתרון הסכסוך על בסיס החלטות 242 ו-338. במסיבת עיתונאים אחר כך הוסיף שזכות כל הצדדים בסכסוך, כולל מדינת פלסטין וישראל, להתקיים בשלום ובביטחון, והכריז על הפסקת פעולות הטרור.
- 35 שם, ארי שביט, ראיון עם בן עמי, 14 בספטמבר 2001.

- 36 בספטמבר 1996 פרצו אירועי מנהרת הכותל, ואנשי ביטחון פלסטינים פתחו באש על חיילי צה"ל. במרץ 1997 נתן ערפאת "אור ירוק" לארגוני האופוזיציה לבצע טרור. ב-29 בספטמבר 2000 הציתו הפלסטינים את אינתיפאדת אל-אקצה.
- 37 הנוסח המלא של ה"ספר הלבן" של ממשלת ברק על הפרת ההסכמים מצד הרשות הפלסטינית/אש"ף. <http://israelvisit.co.il/BehindTheNews/Hebrew/WhitePaper.htm>
- 38 הסכם אוסלו א' אושר בכנסת ברוב של 61, 50 נגד, 8 נמנעים ואחד נעדר מהצבעה. הסכם אוסלו ב' אושר בכנסת ברוב של 61, לעומת 59 מתנגדים (אתר הכנסת). קרי – ההסכם אושר הודות לקולות חברי כנסת ערביים (התומכים באש"ף), קרי, בלא רוב יהודי, וגם זאת בתמיכתם של אלכס גולדפרב וגונן שגב, שנבחרו לכנסת מטעם "צומת" וחברו לממשלת רבין.
- 39 סיכוני נסיגה חד-צדדית: א. איזודאות לגבי המציאות שתהיה בגדה לאחר נסיגה, בכלל זה – אפשרות להשתלטות חמאס או כאוס ביטחוני, שיוביל לחדירה של גורמים עוינים נוספים או להצבת כוחות זרים שלא יפעלו בהתאם לאינטרסים ישראליים וכו'; ב. בשונה מהנסיגה מרצועת עזה – ישראל ממילא לא תיסוג לקוי 67, ועל כן לא תזכה להכרה פלסטינית, ערבית ובינלאומית; ג. למהלך חד-צדדי יהיה מחיר גבוה מאוד בחזית הפנימית ד. פגיעה בכושר המיקוח במשא-ומתן ופגיעה בכושר ההרתעה הישראלי. ראו: אבן שמואל, "אסטרטגיית הנסיגה החד-צדדית של ישראל: לקחים, משמעויות והשלכות", **עדכן אסטרטגי**, כרך 12, גיליון 1, מאי 2009.